

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال دوم، شماره‌ی هشتم، ۱۳۹۰، صص ۲۶-۱

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی علیه‌السلام در دوره خلافت

شهلا بختیاری*، فاطمه جمیلی**، فاسم بیات اصغری***

چکیده

خلافت امام علی علیه‌السلام (۴۰ - ۳۵ هـ.ق.) با بروز مخالفت‌های آشکار برخی افراد همراه بود و جنگ‌های جمل، صفین و نهروان از نتایج آن است. با بررسی گزارش‌های تاریخی، تغییر رفتار سیاسی مخالفان امام قابل تأمل است و پاسخ به چستی و چگونگی تغییر رفتار مذکور مسأله اصلی پژوهش حاضر می‌باشد. بدین منظور با بهره‌گیری از رویکرد روشی توصیفی سنخ‌شناسی به بررسی رفتار سیاسی ۲۹۶ تن از مخالفان علی علیه‌السلام با در نظر گرفتن تغییرات آن، طی دوره خلافت ایشان پرداخته شده است. یافته‌ها بیانگر چهار گونه رفتار سیاسی است که عبارتند از: همراهی سپس مخالفت (حدود ۴۴٫۵۹٪)، مخالفت سپس همراهی (حدود ۴٫۳۹٪)، مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت (حدود ۱٫۰۱٪) و مخالفت تداومی (حدود ۵۰٪). یافته‌های نوین پژوهش حاضر به دلیل بهره‌گیری از آنها در مطالعه‌های عمیق نظریه‌پردازی و میان‌رشته‌ای دارای اهمیت کاربردی است. واژه‌های کلیدی: امام علی علیه‌السلام، خلافت، مخالفان، رفتار سیاسی، سنخ‌شناسی، تغییر رفتار.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه الزهراء(س) (dr_shba@yahoo.com)

** استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه الزهراء(س) (jamili.f.110@yahoo.com)

*** کارشناسی ارشد رشته تاریخ تشیع، دانشگاه پیام نور مرکز تهران (gbayatasghary@yahoo.com)

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۱/۲۷ - تاریخ تأیید: ۹۱/۰۴/۰۵

مقدمه

با آغاز خلافت علی علیه السلام مخالفت‌هایی با ایشان رخ داد که بخش مهمی از دوران خلافت ایشان را به خود اختصاص داده است. به دلیل آن‌که مخالفان هر حکومتی با توجه به قدرت و موقعیت خود و شیوه توزیع قدرت و فرهنگ جامعه از روش‌های گوناگونی برای مخالفت خود بهره می‌گیرند،^۱ سنخ‌شناسی^۲ مخالفان علی علیه السلام از نظر نوع و روش مخالفت، تغییرات رفتاری در جریان فعالیت سیاسی ایشان و عوامل به وجود آورنده آن، مهم و ضروری است. علی علیه السلام برای نخستین بار، خود، مخالفانش را به سه دسته ناکشین، قاسطین و مارقین تقسیم کرد تا ماهیت آن‌ها را به جامعه بشناساند. با کمک روش سنخ‌شناسی در جامعه‌شناسی و نظریه‌های رفتار سیاسی،^۳ می‌توان مطالعات تاریخی را به تعمیم‌پذیری نزدیک کرد. از آنجا که سنخ‌شناسی تغییرات رفتار سیاسی مخالفان علی علیه السلام برای نخستین بار مورد بررسی قرار می‌گیرد، پژوهش حاضر تنها به بررسی چیستی و چگونگی آن تغییرات اکتفا می‌کند و پرداختن به علل تغییرات رفتاری پژوهشی دیگر را نیاز دارد. پاسخ‌گویی به پرسش‌های ذیل در این پژوهش مد نظر است.

۱- مخالفان علی علیه السلام چه کسانی بودند و چه نوع رفتار سیاسی داشتند؟

۲- تغییرات رفتار مخالفان علی علیه السلام در چه گروه‌هایی قابل دسته‌بندی است؟

مدل مقدماتی سنخ‌شناسی تغییرات رفتاری مخالفان علی علیه السلام و تعریف نظری

و عملیاتی واژگان

به منظور دسته‌بندی رفتار سیاسی مخالفان علی علیه السلام و تغییرات آن طی خلافت ایشان، مدل مقدماتی سنخ‌شناسی که تغییر رفتاری مخالفان مذکور در آن آمده است، ارائه می‌شود.

۱. حسین بشیریه، (۱۳۸۳)، جامعه‌شناسی سیاسی، تهران: چاپار، ص ۴۷۷.

2. Typology

3. Political behavior

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۳

جدول شماره (۱)

سنخ‌شناسی مقدماتی گروه‌های مخالف علی علیه‌السلام برحسب تغییر رفتار سیاسی

رفتار سوم	رفتار دوم	رفتار اول	تغییر رفتار سیاسی
			انواع گروه‌های مخالف
	-	+	۱- همراهی سپس مخالفت
	+	-	۲- مخالفت سپس همراهی
-	+	-	۳- مخالفت، سپس همراهی، سپس مخالفت
	-	-	۴- مخالفت تداومی

توضیحات: علامت مثبت (+) یعنی همراهی و علامت منفی (-) یعنی مخالفت

لازم به یادآوری است در این مقاله داده‌های تاریخی بر اساس منابع به کار برده شده و نقد اطلاعات و گزینش در صورت وجود اختلاف در گزارش‌های آنهاست و لذا ممکن است برخی از مخالفان امام در منابعی پیدا شوند که مورد بررسی در این پژوهش قرار نگرفته‌اند و در حقیقت جامعه آماری این پژوهش، منابع مورد استفاده در این مقاله است تکیه بیشتر این پژوهش بر کتاب‌های نبرد صفین، تاریخ طبری، انساب الاشراف، الفتوح، مروج الذهب، تاریخ یعقوبی، اسدالغابه، اختیار فی معرفه الرجال، طبقات الکبری، نصوص من تاریخ ابی مخنف، الغارات، اخبار الطوال، شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، الجمل، الاصابه فی تمیز الصحابه و الاستیعاب می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تعریف نظری و عملیاتی واژگان

مخالفان:^۱ در پژوهش حاضر منظور از مخالفان؛ افراد و گروه‌هایی است که به شیوه‌های گوناگون به مقابله با خلافت علی^{علیه‌السلام} پرداختند.

رفتار سیاسی و تغییرات آن: در جامعه‌شناسی سیاسی هر عمل داوطلبانه‌ی موفق و یا ناموفق، سازمان یافته یا نیافته شامل روش‌های مشروع یا نامشروع برای تاثیر بر سیاست و اراده امور عمومی در هر سطحی از حکومت را گویند.^۲ در این پژوهش منظور از انواع گروه‌های مخالف مندرج در سنخ‌شناسی مقدماتی اعم از همراهی سپس مخالفت، مخالفت سپس همراهی، مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت و مخالفت تداومی برگرفته از تعاریف فوق‌الذکر است: رفتار سیاسی موافق یا همراهی با پذیرش (بیعت) و نیز مشارکت فعال شاخص‌گذاری شده‌اند. رفتار سیاسی مخالف نیز در طیف عدم پذیرش (عدم بیعت)، عدم مشارکت سیاسی، مخالفت تبلیغاتی، پیوستن به دشمن و همراهی با او و سرانجام جنگ دیده شده است.

سنخ‌شناسی: تقسیم‌بندی داده‌ها بر پایه معیارهای خاص را گویند. با کمک سنخ‌شناسی می‌توان گونه‌هایی از حوادث تاریخی بدست آورد که بیشتر امکان قانون‌مندی داشته باشند.^۳ در تحقیق حاضر نوع رفتار سیاسی مخالفان علی^{علیه‌السلام} و دفعات تغییرات آن دو رکن اصلی مدل مقدماتی سنخ‌شناسی می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

1. Opposition

۲. محمدرحیم عیوضی، (۱۳۸۵)، جامعه‌شناسی اپوزیسیون در ایران، تهران: قومس، صص ۹-۸؛ روبرت دوز و سیمور مارتین لیپست، (۱۳۷۳)، جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه سید محمد حسین فرجاد، تهران: توس، صص ۹۸.

۳. باقر ساروخانی، (۱۳۸۲)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ج ۲، تهران: پژوهشگاه علوم اجتماعی، صص ۲۵۷-۲۵۱.

گردآوری داده‌های تاریخی

با توجه به جدول سنخ‌شناسی مقدماتی، داده‌های تاریخی در این بخش در قالب سه گروه اصلی مخالفان علی^{علیه‌السلام}، با توجه به نوع رفتارهای سیاسی بعدی مخالفان و دفعات تغییر رفتارشان به شرح ذیل شناسایی شده است.

گروه اول: همراهی سپس مخالفت

این گروه شامل افرادی است که پس از بیعت و یا مشارکت با علی^{علیه‌السلام} تغییر رفتار داده و به نوعی به مخالفت با ایشان پرداخته‌اند. بنا بر گزارش‌های تاریخی آنان به دو گروه کناره‌گیران و پیمان‌شکنان تقسیم می‌شوند.

الف) کناره‌گیران:

این گروه پس از بیعت و یا مشارکت فعال با علی^{علیه‌السلام}، دچار تغییر رفتار شده و به کناره‌گیری از همراهی و مشارکت سیاسی با امام روی آوردند. رفتار آنان بین همراهی با علی^{علیه‌السلام} و کناره‌گیری از ایشان در نوسان بود که با توجه به دفعات تغییر رفتار سیاسی شامل ۴ زیر گروه ۱- کناره‌گیران با یک بار تغییر رفتار سیاسی ۲- کناره‌گیران با دو بار تغییر رفتار سیاسی ۳- کناره‌گیران با سه بار تغییر رفتار سیاسی ۴- کناره‌گیران با چهار بار تغییر رفتار سیاسی، می‌باشند.

۱- کناره‌گیران با یک بار تغییر رفتار سیاسی

این افراد پس از بیعت، از تحولات سیاسی جامعه کناره‌گیری کردند و به دلایلی تا پایان خلافت از هر گونه مشارکت سیاسی دوری جستند. سخن منابع در مورد بیعت این افراد که بیشتر آنها از بزرگان مسلمانان بودند یکی نیست. برخی منابع معتقد به عدم بیعت برخی از آنان هستند^۱، ولی بیشتر منابع اتفاق نظر دارند که همه افراد این گروه یا در آغاز و یا با تأخیر بیعت کرده‌اند.^۲ این گروه که قاعدین نامیده می‌شوند، با درخواست علی^{علیه‌السلام} برای

۱. ابن ابی‌الحدید، (۱۳۶۷)، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۲، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی، صص ۱۸۱-۱۸۰، ۵۴.

۲. ابن سعد، (۱۳۷۴)، طبقات الکبری، ج ۳، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر فرهنگ و اندیشه، ص ۲۳؛ مسعودی، (۱۳۶۲)، مروج الذهب، ج ۲، قم: دارالهجره، ص ۳۵۳؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۱۸۱؛ طبری، (بی تا)، تاریخ الرسل و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: رابع التراث

شرکت در جنگ‌ها مخالفت کردند. سعد بن ابی وقاص،^۱ عبدالله بن عمر،^۲ حکیم بن حزام،^۳ اسامه بن زید،^۴ محمد بن مسلمه،^۵ زیاد بن حنظله تمیمی،^۶ زید بن ثابت،^۷ رافع ابن خدیج،^۸ ابوسعید خدری،^۹ صهیب بن سنان، قدامه بن مضعون، اهبان صیفی،^{۱۰} سلمه بن وقش،^{۱۱} عبدالله بن سلام،^{۱۲} عقبه بن عامر،^{۱۳} سعید بن زید بن عمر بن نفیل،^{۱۴} وهب بن صیفی انصاری،^{۱۵} ابو موسی اشعری،^{۱۶} عبیده بن قیس سلمانی،^{۱۷} ربیع بن خثیم،^{۱۸}

العربی، ج ۴، صص ۴۴۶، ۴۲۸؛ سیوطی، (بی تا)، تاریخ الخلفاء، حقه شیخ قاسم الرفاعی و شیخ محمد عثمانی، بیروت: دارالقلم، ص ۱۹۴؛ مقدسی، (۱۳۴۷)، آفرینش و تاریخ، ج ۶-۴، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه، ص ۸۷۴.

۱. ابوحنیفه دینوری، (۱۳۴۶)، اخبار الطوال، ترجمه صادق نشات، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ص ۱۵۶.
۲. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، ص ۴۴۶.
۳. اخبار الطوال، صص ۳۸۵-۳۵۶.
۴. مفید، (۱۳۸۴)، نبرد جمل، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی، صص ۵۲-۴۹.
۵. ابن قتیبه دینوری، (۱۳۸۰)، امامت و سیاست، ترجمه ناصر طباطبایی، تهران: نی، ص ۷۹؛ اخبار الطوال، ص ۱۵۶.
۶. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، ص ۴۴۵.
۷. ابن اثیر، (۱۴۱۷ق)، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ج ۲، تحقیق شیخ خلیل مامون شیم، بیروت: دارالمعرفه، ص ۲۳۶.
۸. مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۵۳.
۹. طوسی، (۱۴۰۴ق)، اختیار معرفه الرجال، قم: موسسه آل البيت، ص ۲۰۰.
۱۰. مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۵۳.
۱۱. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، ص ۴۳۱.
۱۲. همان، ص ۴۵۵.
۱۳. اخبار الطوال، ص ۱۵۷؛ نبرد جمل، ص ۱۴۵.
۱۴. بلاذری، (۱۴۱۷)، انساب الاشراف، ج ۲، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر، ص ۳۴۳.
۱۵. همان، ص ۳۵۰.
۱۶. اخبار الطوال، ص ۱۵۹.
۱۷. نصر بن مزاحم منقری، (۱۳۶۶)، بیکار صفین، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، ترجمه پرویز اتابکی، تهران: سازمان آموزش و پرورش، صص ۶۱-۱۶۰.
۱۸. همان، ص ۱۶؛ اخبار الطوال، ص ۱۸۲.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۷

حارث بن حوط،^۱ باهلیمان کوفه،^۲ ثویر بن عامر،^۳ عمران بن حصین^۴ جزء این گروه هستند. افراد این گروه با علی^{علیه‌السلام} بیعت کردند و به برتری‌های علی^{علیه‌السلام} معترف بودند،^۵ اما به دلیل بی‌میلی به جنگ‌های داخلی و یا به بهانه داشتن شک و شبهه، به علی^{علیه‌السلام} یا به اهل جمل و یا معاویه نیبوستند و کمکی نیز نکردند.

۲- کناره‌گیران با دو بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه شامل افرادی هستند که با علی^{علیه‌السلام} بیعت کردند، اما به دلایلی علی^{علیه‌السلام} را در جنگ همراهی نکردند و تغییر رفتار دادند و با کناره‌گیری خود به مخالفت با ایشان پرداختند. آنان اندکی بعد در رفتار دوم خود، تغییر دادند و به علی^{علیه‌السلام} پیوستند و تا پایان خلافت همیشه همراه ایشان بودند. این گروه که بیشتر از بزرگان بودند، با دیدن صحابه‌ای چون طلحه و زبیر و ام‌المومنین عایشه دچار شک و تردید شده،^۶ از همراهی علی^{علیه‌السلام} دست کشیدند و پس از جنگ، دوباره به علی^{علیه‌السلام} پیوستند. احنف بن قیس،^۷ جاریه بن قدامه،^۸ حارث بن بدر و زید بن جبله و اعین بن ضبیعه تمیمی،^۹ فروه بن نوفل بن حارث تمیمی و عمیر بن جرموز،^{۱۰} کلیب جرمی،^{۱۱} سلیمان بن سرد خزاعی و سعید بن قیس همدانی و ابوبرده بن عوف ازدی و غریب بن شرحبیل همدانی^{۱۲} جزء این گروه هستند.

۱. یعقوبی، (۱۳۸۷)، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۱۲۳.

۲. پیکار صفین، ص ۱۶۲.

۳. همان، ص ۹۲.

۴. طبقات الکبری، ج ۴، ص ۲۶۲.

۵. پیکار صفین، صص ۹۴-۹۵.

۶. سید رضی، (گردآورنده)، (۱۳۸۴)، نهج‌البلاغه، ترجمه حسین استاد ولی، تهران: اسوه، ص ۲۴۴.

۷. اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ج ۲، ص ۴۹۹.

۸. پیکار صفین، ص ۴۰۷.

۹. ابن حجر عسقلانی، (۱۴۱۵)، الاصابه فی تمیز الصحابه، ج ۱، تحقیق شیخ عادل احمد الموجود و شیخ

علی محمد معوض، بیروت: دارالمکتبه العلمیه، ص ۲۴۷.

۱۰. جلوه تاریخ در شرح نهج‌البلاغه، ج ۱، صص ۳۰۳، ۳۰۴.

۱۱. نهج‌البلاغه، ص ۲۴۴.

۱۲. پیکار صفین، صص ۲۲-۱۷.

۳- کناره‌گیران با سه بار تغییر رفتار سیاسی

برخی از مخالفین علی^{علیه‌السلام} پس از بیعت با او و مشارکت فعال داشتن و همراهی او در جنگ‌ها؛ به دلایلی به مخالفت با او پرداختند و از او کناره‌گیری کردند، اما دوباره به همراهی با او پرداختند. مسعر بن فدکی فرمانده قاریان بصره پس از بیعت، در جنگ صفین حاضر شد و به دلیل آن‌که سخت خواهان صلح بود، با برنیزه شدن قرآن‌ها، از جنگ کناره‌گیری کرده سپس به خوارج پیوست ولی پیش از جنگ نهروان، با سخنرانی علی^{علیه‌السلام} به ایشان پیوست و همراهش در نهروان حاضر شد.^۱ این گروه همه مانند مسعر، از خوارج بودند که به علی^{علیه‌السلام} پیوستند و در جنگ رو در روی او قرار نگرفتند. این دسته هشت هزار نفری از ۱۲ هزار نفر خوارجی که در حروراء بودند، پس از روشنگری علی^{علیه‌السلام} از خوارج جدا شدند و به ایشان پیوستند،^۲ اما تنها نام سران آنها در منابع آمده است.^۳ فروه بن نوفل اشجعی،^۴ خنثره بن عبیده محاربی، یزید بن قیس ارجعی،^۵ عبدالله بن کواء یشکری^۶ از دیگر افراد این گروه بودند.

۴- کناره‌گیران با چهار بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه پس از بیعت و مشارکت فعال با علی^{علیه‌السلام} به کناره‌گیری و مخالفت با ایشان پرداختند. پس از آن به دلایلی به علی^{علیه‌السلام} پیوستند و او را در جنگ‌ها همراهی کردند، اما پس از آن او را رها کرده و به کناره‌گیری روی آوردند. اشعث بن قیس نمونه آنان است. وی رئیس قبیله کنده و حاکم آذربایجان بود. علی^{علیه‌السلام} از او خواست که خراج آنجا را پس دهد و به کوفه بیاید.^۷ وی در آغاز نپذیرفت ولی به دلیل ناخوش داشتن پیوستن به شامیان به کوفه آمد.^۸ وی در صفین حاضر شد و در آغاز جنگ از این‌که تعدادی از مسلمانان را کشته بود ناراحت شد. در شب ليله الهیر، حمله سراسری را باعث

۱. همان، ص ۶۸۸.

۲. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۸۶؛ اخبار الطوال، ص ۲۳۲.

۳. پیکار صفین، ص ۶۸۸.

۴. همان، ص ۳۸۹.

۵. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۶۵.

۶. اخبار الطوال، ص ۲۳۲.

۷. پیکار صفین، ص ۳۸.

۸. انساب الاشراف، ج ۲، ص ۷۹۲.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۹

فناى عرب مى‌دانست.^۱ اشعث با دیدن قرآن‌ها بر نيزه، از فعال‌ترین طرفداران حکمیت و کناره‌گیری از جنگ شد. وی پس از آن به علی^{علیه‌السلام} پیوست و در نهروان حاضر شد، اما مجدداً به مخالفت و کناره‌گیری از علی^{علیه‌السلام} پرداخت. افراد این گروه که بیشتر از سران قبایل بودند، از همان آغاز، گرایش به کناره‌گیری از علی^{علیه‌السلام} داشتند. رفتار آنها بین مشارکت و عدم مشارکت سیاسی در نوسان بود. رفتار سیاسی آنها تأثیر بسیاری در سطح افراد عامه و قبایلشان داشت که در موضع‌گیری دگرگون و متغیر سیاسی مردم کوفه تأثیر گذاشت. خالد بن معمر سدوسی،^۲ شقیق بن ثور بکری،^۳ شبت بن ربیع،^۴ کردوس بن هانی بکری و رفاعه بن شداد^۵ از دیگر افراد این گروه هستند.

ب) پیمان‌شکنان:

برخی از مخالفان علی^{علیه‌السلام} پس از بیعت و حتی گاهی مشارکت فعال با ایشان، با روی آوردن به جنگ با ایشان و یا پیوستن به دشمن، پیمان خود را شکسته و آشکارا به مبارزه با او پرداختند. این گروه نیز با توجه به نوع رفتار و دفعات تغییر رفتار دارای ۵ زیر گروه می‌باشد. ۱- پیمان‌شکنان با یک بار تغییر رفتار سیاسی ۲- پیمان‌شکنان با دو بار تغییر رفتار سیاسی ۳- پیمان‌شکنان با سه بار تغییر رفتار سیاسی ۴- پیمان‌شکنان با چهار بار تغییر رفتار سیاسی ۵- پیمان‌شکنان با پنج بار تغییر رفتار سیاسی.

۱- پیمان‌شکنان با یک بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه شامل افرادی است که پس از بیعت با علی^{علیه‌السلام}، با پیوستن به دشمن و جبهه مخالف علی^{علیه‌السلام} - بیشتر معاویه - به مخالفت با علی^{علیه‌السلام} پرداختند.^۶ افراد این گروه در نوع همراهی با دشمن علی^{علیه‌السلام} یکدست نبودند. برخی از آنان که گرایش‌های شدید به معاویه داشتند مانند نعمان ابن بشیر انصاری،^۷ پس از پیوستن به معاویه در سپاه او قرار

۱. اخبار الطوال، صص ۲۱۰، ۱۸۷؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۳۰.
۲. بیکار صفین، ص ۴۱۷؛ ابراهیم خراسانی پاریزی، (۱۳۸۰)، نقش قاعدین در حکومت امام علی(ع)، تهران: زعیم، ص ۲۳۴.
۳. بیکار صفین، صص ۶۷۳-۶۷۲؛ اخبار الطوال، ص ۲۱۱.
۴. شکرالله خاکرند، (۱۳۷۲)، علل شکل‌گیری خوارج، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ص ۱۶۸.
۵. بیکار صفین، ص ۶۷۲.
۶. امامت و سیاست، ص ۱۴۴.
۷. ابن خلدون، (۱۳۸۲)، العبر، ترجمه عبدالحمید آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ص ۵۷۴؛ سد الفجابه فی معرفه الصحابه، ج ۴، ص ۵۴۷.

گرفتند. برخی دیگر مانند نجاشی شاعر، تنها در قلمرو معاویه زندگی کردند.^۱ در منابع، گزارش پیوستن برخی از آنها مانند تغلبیان جزیره^۲ و عثمانیان صنعاء،^۳ به صورت قبیله‌ای آمده است. مقیس بن یزید،^۴ بشر بن عصمت مری و قیس بن مره،^۵ یزید بن حجیه تمیمی،^۶ نعمان بن عجلان،^۷ ذونواس بن هذیم بن قیس عبدی،^۸ قیس بن نهد حنظلی،^۹ منذر بن جارود عبدی و عبدالله بن عبدالرحمن بن مسعود بن اویس بن مغیث ثقفی،^{۱۰} قعقاع بن شور،^{۱۱} طارق بن عبدالله بن کعب بن اسامه نهدی،^{۱۲} حنظله بن ربیع بن صیفی تمیمی،^{۱۳} اسوده بن یزید و مسروق بن اجدع،^{۱۴} مصقله بن هبیره شیبانی،^{۱۵} ابن عشبیه،^{۱۶} وایل بن حجر حضرمی،^{۱۷} عبدالله بن معتم عبسی،^{۱۸} جریر بن عبدالله بجلی،^{۱۹} عبیدالله بن عمر^{۲۰} از دیگر افراد این گروه می‌باشند.

۱. ابواسحاق ثقفی، (۱۳۷۴)، *الغارات*، ترجمه عبدالحمید آیتی، تهران: فرهنگ و ارشاد، ص ۲۰۱.
۲. ابن اثیر، (۱۳۷۸)، *تاریخ کامل*، ج ۵، ترجمه حسین روحانی، تهران: اساطیر، ص ۱۹۸۷.
۳. ابن اعثم کوفی، (۱۳۷۲)، *الفتوح*، ترجمه محمد ابن احمد مستوفی هروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: آموزش انقلاب اسلامی، ص ۷۱۹.
۴. *تاریخ الرسل و الملوک*، ج ۵، ص ۳۰.
۵. *بیکار صفین*، ص ۳۶۷.
۸. *تاریخ کامل*، ج ۵، ص ۱۸۶۵.
۷. *تاریخ یعقوبی*، ص ۱۱۲.
۸. *بیکار صفین*، صص ۳۶۷-۳۶۸.
۹. همان، ص ۳۷۹.
۱۰. *الغارات*، صص ۳۷۹، ۲۰۰.
۱۱. همان.
۱۲. همان، صص ۲۰۲-۲۰۳.
۱۳. همان، ص ۲۰۷؛ خیرالدین زرکلی، (۱۹۹۲)، *الاعلام*، ج ۲، بیروت: دارالعلم، ص ۲۷۶.
۱۴. *الغارات*، ص ۲۰۸.
۱۵. *تاریخ الرسل و الملوک*، ج ۵، صص ۱۳۰-۱۲۹؛ *جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه*، ج ۲، ص ۴۳.
۱۶. *الغارات*، صص ۱۷۶-۱۷۵.
۱۷. همان، صص ۲۸۹-۲۸۸.
۱۸. *بیکار صفین*، ص ۱۳۶.
۱۹. همان، ص ۹۲.
۲۰. *انساب الاشراف*، ج ۳، صص ۷۸-۷۹.

۲- پیمان‌شکنان با دو بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه پس از بیعت با امام علی علیه‌السلام، دچار تغییر رفتار شدند و با راه انداختن تبلیغات منفی علیه علی علیه‌السلام برای توجیه مخالفت خود، به گردآوری نیروی نظامی و جنگ با علی علیه‌السلام پرداختند. طلحه و زبیر که از صحابی بزرگ و عشره مبشره^۱ بودند، در آغاز با امام بیعت کردند، اما به دلایلی که بحث در مورد آن در حوزه هدف این پژوهش نیست، با ایجاد تبلیغات منفی علیه علی علیه‌السلام، مدعی خونخواهی عثمان شدند و با جمع‌آوری نیرو و همراه ساختن ام‌المومنین عایشه و فتح بصره، جنگ جمل را ضد علی علیه‌السلام به راه انداختند. افراد زیادی در این گروه قابل شناسایی هستند. قبایل قریش در این گروه زیاد هستند. مجاشع بن مسعود سلمی،^۲ زفر بن حارث کلابی،^۳ اعصر بن نعمان باهلی و کعب بن سور،^۴ عمیره بن یثربی و عبدالله بن یثربی،^۵ منجاب بن راشد و ابوالجرباء،^۶ عمر بن اشرف،^۷ هلال بن وکیع و رعبی جرمی،^۸ عبدالرحمن بن چشم حمامی و وسیم بن عمرو بن ضرار ضبی و زیاد بن عمرو،^۹ محمد بن طلحه،^{۱۰} عبدالرحمن بن ابی‌بکر^{۱۱} از افراد این گروه هستند. همه افرادی که در این گروه آمده‌اند، در جنگ کشته شدند و افرادی که زنده ماندند، دارای تغییرات رفتاری دیگری هستند که در گروه‌های دیگر آورده می‌شوند.

۳- پیمان‌شکنان با سه بار تغییر رفتار سیاسی

برخی مخالفان که سه بار تغییر رفتار داشتند، بر اساس نوع رفتار و مخالفتشان، در دو مجموعه تغییر رفتاری معرفی می‌شوند.

۱. حاکم نیشابوری، (بی‌تا)، *المستدرک علی صحیحین*، یوسف عبدالرحمن مرعشی، بیروت: دارالمعرفه، ص ۶۶۶.
۲. *انساب الاشراف*، ج ۳، ص ۴۴.
۳. همان.
۴. *اخبار الطوال*، ص ۱۵۸.
۵. ابن اثیر، (بی‌تا)، *الکامل*، ج ۳، ترجمه عباس خلیلی، تهران: علمی، ص ۴۰۶.
۶. همان، ص ۳۹۵.
۷. *اخبار الطوال*، ص ۱۶۴.
۸. *اسدالغابه*، ج ۴، ص ۲۹۱.
۹. *تاریخ الرسل و الملوک*، ج ۴، صص ۵۲۲، ۵۱۸، ۵۰۵.
۱۰. *طبقات الکبری*، ج ۵، ص ۱۷۵.
۱۱. ابن عبدالبر، (۱۴۱۲)، *الاستیعاب*، ج ۲، به کوشش علی محمد بجاوی، بیروت: دارالجیل، ص ۸۲۵؛ *انساب الاشراف*، ج ۳، ص ۱۷۱.

الف) گروهی از مخالفان علی علیه السلام پس از بیعت با ایشان، با او به جنگ پرداختند و پیمان خود را شکستند. آنها پس از ناامیدی از جنگ، بیعت نموده و سپس کناره‌گیری کردند. موسی بن طلحه که در همه جریان‌های سیاسی همراه پدرش بود، پس از بیعت و شرکت در جنگ جمل، وقتی شکست خورد، از آن رو که علاقمند پیوستن به معاویه نبود، آزادانه با علی علیه السلام بیعت کرد و چون شرایط برای مبارزه او فراهم نبود و خواهان همراهی با علی علیه السلام هم نبود، کناره‌گیری کرد و به همراه برخی سران جمل به مدینه رفت و تا پایان خلافت، آنجا ماند.^۱ افراد این گروه شامل مغیره ابن شعبه ثقفی،^۲ سعید ابن عاص،^۳ عبدالله بن زبیر^۴ به دلیل دست نیافتن به اهدافشان همراه شدن در جبهه علی علیه السلام یا معاویه را موافق میل خود نمی‌دانستند و کناره‌گیری کردند.

ب) سنخ دیگر کسانی هستند که پس از بیعت و مشارکت فعال و همراهی با علی علیه السلام، به دلیل به وجود آمدن شک و شبهه در ذهنشان به مخالفت با علی روی آوردند و در آغاز، از او کناره‌گیری کردند و سپس با روی آوردن به جنگ پیمان خود را شکستند.

افراد این گروه از مارقین بودند. در میان آنها قاریان قرآن^۵ و نمازگزارانی که زانوشان پینه بسته بود وجود داشت.^۶ آنها در صفین به دنبال بر نیزه شدن قرآن‌ها، به شدت طرفدار حکمیت بودند و هر چند برخی از آنها مانند عروه ابن ادیه از همان آغاز شعار لاحکم الا لله سر دادند،^۷ ولی بیشتر افراد این گروه پس از به وجود آمدن شک و تردید در ذهنشان خواهان حکمیت قرآن شدند و از جنگ کناره‌گیری کردند.^۸ آنها سپس پشیمان شده و با کفر دانستن حکمیت و پیوستن به طرفداران شعار لاحکم الا لله، با تأویل نادرست آیات قرآن، علی علیه السلام را گناهکار دانستند.^۹ علی علیه السلام نیز ضمن روشنگری، آنها را فقیه دین و

۱. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، ص ۵۴۱.

۲. مروج الذهب، ج ۳، ص ۹۸؛ تاریخ کامل، ج ۳، صص ۳۲۱-۳۲۰.

۳. همان.

۴. اخبار الطوال، ص ۱۶۲؛ تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، صص ۵۴۱، ۵۳۶.

۵. ابی مخنف، (۱۴۱۹ق)، النصوص من تاریخ ابی مخنف، ج ۱، صص ۲۰۲-۲۰۱.

۶. حسین مفتخری، (۱۳۷۹)، خوارج در ایران (تا اواخر قرن سوم هجری)، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ص ۲۸.

۷. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۵۵؛ پیکار صفین، ص ۷۰۸.

۸. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۹۹.

۹. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، صص ۶۵-۶۴؛ آفرینش و تاریخ، ج ۴، ص ۸۸۴.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۱۳

مفسر قرآن ندانست.^۱ در کتاب‌های رجالی مانند اسدالغابه، نام آنها به عنوان صحابه نیامده است. هزار و هشتصد تن از آنها در جنگ نهروان کشته شدند و برخی دیگر نیز گریختند اما باز به مخالفت با علی علیه‌السلام پرداختند.^۲ زید بن حصین طایبی،^۳ عبدالله بن وهب راسبی،^۴ زرعه بن برج طایبی،^۵ شریح بن ابی اوفی عبسی و حمزه بن سنان اسدی،^۶ عمرو بن مالک نبهانی و بشر بن زید بولانی و یزید بن عاصم محاربی،^۷ حرقوص بن زهیر سعدی،^۸ ربیعہ ابن ابی شداد خثعمی و زید بن عدی بن حاتم طایبی،^۹ عبدالله بن سعد عبسی،^{۱۰} عبدالله بن شجره سلمی،^{۱۱} معاذ بن جوین و حرامه بن عدی بن حاتم،^{۱۲} عروه بن ادبیه و ابوبلال بن ادبیه،^{۱۳} مستورد بن علفه تمیمی،^{۱۴} جعد و معدان و صالح بن شفیق،^{۱۵} عبدالله بن ابی احوساء طایبی،^{۱۶} حوثره بن وداع،^{۱۷} ابومریم سعدی،^{۱۸} اشرس بن عوف شیبانی و هلال بن علقمه و مجالد بن علقمه،^{۱۹} اشهب بن بشیر بجلی و سعید بن قفل تیمی و حیان بن ظبیان سلمی،^{۲۰}

۱. نصوص من تاریخ ابی مخنف، ج ۱، ص ۲۱۹.

۲. انساب الاشراف، ج ۳، صص ۱۴۶، ۲۴۳.

۳. بیکار صفین، ص ۱۳۹؛ تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۴۹.

۴. همان، صص ۷۶-۷۵؛ اخبار الطوال، ص ۲۵۵.

۵. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۷۲.

۶. اخبار الطوال، ص ۲۲۶؛ نصوص من تاریخ ابی مخنف، ج ۱، ص ۲۳۸.

۷. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۷۲.

۸. اسد الغابه، ج ۵، ص ۱۹۲۷؛ نصوص من تاریخ ابی مخنف، ج ۱، ص ۳۳۹.

۹. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۷۵.

۱۰. اخبار الطوال، ص ۲۲۷؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱۱. نصوص من تاریخ ابی مخنف، ج ۱، ص ۲۳۹.

۱۲. همان، ص ۲۴۰.

۱۳. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۵۵.

۱۴. نصوص من تاریخ ابی مخنف، ج ۱، ص ۲۵۱.

۱۵. اخبار الطوال، ص ۲۱۹.

۱۶. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۴۶.

۱۷. همان، ص ۱۴۶.

۱۸. نویری، (۱۳۶۴)، نهاییه الارب فی فنون الادب، ج ۵، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: امیرکبیر، ص ۲۲۴.

۱۹. همان، صص ۲۲۴، ۲۲۳.

۲۰. انساب الاشراف، ج ۳، صص ۲۴۵ - ۲۴۳؛ نهاییه الارب، ج ۵، ص ۲۲۴.

عبدالرحمن بن ملجم مرادی و نزال بن عامر و عبدالله بن مالک صیداوی^۱ از افراد این گروه می‌باشند.

۴- پیمان‌شکنان با چهار بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه پس از بیعت، به جنگ با علی^{علیه‌السلام} و پیمان شکنی پرداختند، اما بنا بر دلایلی دوباره بیعت کردند و با توجه به فضای جامعه، علی^{علیه‌السلام} را در جنگ‌ها همراهی کردند. به‌رغم آن، زمینه‌های مخالفت همچنان در آنها وجود داشت و به محض بروز شرایط متشنج در پایان خلافت علی^{علیه‌السلام}، دوباره مخالفت و کناره‌گیری از علی^{علیه‌السلام} را در پیش گرفتند. بیشتر افراد این گروه از بزرگان بصره بودند مانند مالک بن مسمع شیبانی که در جمل حاضر شد، ولی پس از بیعت، با آمدن عبدالله بن عامر از طرف معاویه به بصره به مخالفت با علی^{علیه‌السلام} پرداخت.^۲ رفتار آنها در جبهه‌گیری مردم بصره مؤثر بود. صبره بن شیمان^۳ و حنین بن منذر رقاشی ربیعی^۴ از افراد این گروه هستند.

۵- پیمان‌شکنان با پنج بار تغییر رفتار سیاسی

داشتن تغییرات رفتاری زیاد از ویژگی این سنخ است. آنها پس از بیعت به جنگ با علی^{علیه‌السلام} در جنگ جمل پرداختند. مصلحت‌اندیشی آنها باعث بیعت دوباره ایشان شد و آنها را به همراهی با علی^{علیه‌السلام} کشاند. این گروه نیز مانند گروه پیشین پایبند تصمیم خود نبودند و در جنگ صفین طرفدار کناره‌گیری شدند و به حکمیت رأی دادند و سرانجام در سال‌های پایانی حکومت علی^{علیه‌السلام} به جنگ با ایشان روی آوردند. به نظر می‌رسد، به‌رغم بیعت مجدد، آتش مخالفت همچنان در درون آنها وجود داشته است، چنانچه در این دو گروه اخیر نمایان است. خریط بن راشد ناجی، جزء این گروه است که جنگ‌های خود با علی^{علیه‌السلام} را حتی در سواحل خلیج فارس ادامه داد.^۵ عبدالرحمن بن عمیر بن عثمان قرشی تیمی و عبدالله بن خازم سلمی^۶ از آنان هستند.

۱. اخبار الطوال، ص ۲۳۶؛ الفتوح، ص ۳۹۴.

۲. الغارات، ص ۲۴۹؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۸۸.

۳. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، ص ۵۰۵؛ الکامل، ج ۳، ص ۴۰۴؛ الغارات، صص ۱۵۲، ۱۴۷، ۱۴۵.

۴. همان، صص ۲۴۹، ۱۴۵؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۸۸.

۵. الغارات، ص ۱۳۰.

۶. همان، صص ۱۵۴، ۱۴۳-۱۴۱.

گروه دوم: مخالفت سپس همراهی
این گروه شامل افرادی است که در آغاز خلافت با علی علیه‌السلام بیعت نکردند، اما اندکی بعد با بازگشت به سوی ایشان تغییر رفتار داده و در دوران خلافت به همراهی و مشارکت فعال پرداختند. در پژوهش‌های جدید، کمتر به بررسی این گروه پرداخته شده است. برخی از آنها در جنگ صفین با به دست آوردن برخی حقایق در مورد شخصیت معاویه و اهدافش، و رنجیده شدن از او و یا شناخت علی علیه‌السلام، دست از مخالفت با امام علی علیه‌السلام کشیدند. برخی افراد این گروه پس از بیعت، به علی علیه‌السلام پیوستند و از یاران با وفای او شدند، مانند یعلی بن منبیه تمیمی^۱ و برخی دیگر به دلیل تهدیدهای معاویه نتوانستند به علی علیه‌السلام پیوندند و لذا از معاویه جدا شده و یا به وسیله او کشته شدند ولی چون هدف، نشان دادن تغییر رفتار آنها بود در این گروه جای داده شدند. حصین بن مالک و حارث بن عوف سکسکی^۲، عبدالله بن ابی‌محجن ثقفی^۳، پسر عموی عمرو بن عاص^۴، خواهر زاده شرحبیل^۵، معری بن اقبل^۶، ابوشمر بن ابرهه بن صباح^۷، فلان بن حبل^۸، عقیل بن مالک^۹، عبدالله بن عمر عبسی^{۱۰}، معاویه بن ضحاک بن سفیان^{۱۱}، عبدالله بن سوید بن حمیری^{۱۲} از دیگر افراد این گروه هستند.

۱. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۷۸؛ تاریخ کامل، ج ۵، ص ۱۹۴۸.
۲. الفتوح، ص ۵۶۵.
۳. امامت و سیاست، ص ۱۴۵.
۴. پیکار صفین، ص ۶۷.
۵. همان، ص ۷۸.
۶. همان، صص ۲۲۴-۲۲۵.
۷. همان، صص ۳۰۱-۳۰۲.
۸. الفتوح، ص ۶۰۴.
۹. همان، ص ۵۸۲.
۱۰. همان، ص ۵۷۰.
۱۱. پیکار صفین، صص ۶۴۳-۶۴۴.
۱۲. جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۸.

گروه سوم: مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت
افراد این گروه در آغاز با امام بیعت نکردند و در دوران خلافت امام نیز با ایشان وارد جنگ شدند اما پس از شکست، با نادرست دانستن معاویه و نداشتن نیرو برای جنگ دوباره و بی میلی در پیوستن به علی^{علیه السلام}، با امام بیعت کرده و سپس از ایشان کناره گیری کردند. عایشه^۱، ابان و سعید بن عثمان^۲ از این گروه می باشند.

گروه چهارم: مخالفت تداومی
افراد این گروه از آغاز تا پایان دوران خلافت علی^{علیه السلام} به مخالفت با او پرداختند. آنان با علی^{علیه السلام} بیعت نکردند و با کناره گیری سیاسی یا اقدام به جنگ علیه وی، به مخالفت با او پرداختند. تغییرات رفتار سیاسی مخالفان تداومی در دو زیر گروه مخالفان کناره گیر و مخالفان جنگ طلب معرفی می شوند.

الف) مخالفان کناره گیر

این افراد به دلایلی نظیر سکونت در سرزمین شام که زیر فرمان معاویه قرار داشت، شک و شبهه نسبت به حقیقت حوادثی که با روی کار آمدن علی^{علیه السلام} برای جامعه بوجود آمده بود،^۳ وابستگی و علاقه به عثمان،^۴ ناشایست دانستن قتل او و ناپسند دانستن جنگ های داخلی،^۵ با علی^{علیه السلام} بیعت نکردند. آنان دوستدار بیعت و همراهی با معاویه نبودند و در مورد حقایق قتل عثمان و بیعت با علی^{علیه السلام} شک داشتند و لذا با او نیز بیعت نکردند و به همین دلیل صلاح دانسته که از جریانات جامعه کناره گیری کنند. ایمن بن خریم اسدی در شعری گفت: «آیا مسلمانی را بی گناه بکشیم که تا عمر دارم سودی به خود نرسانده باشم».^۶ عیاض ثمالی،^۷ عبدالرحمن بن غنم ثمالی،^۸ نجاشی بن حارث،^۹ ایمن بن خریم اسدی،^{۱۰}

۱. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، صص ۵۴۹، ۵۴۴؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۳.

۲. الکامل، ج ۳، صص ۳۲۱-۳۲۰.

۳. بیکار صفین، صص ۷۳-۷۲.

۴. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، ص ۴۳۰.

۵. بیکار صفین، صص ۹۶۵-۹۶۲.

۶. همان، صص ۶۹۵-۶۹۲.

۷. همان، صص ۷۷-۷۲، ۷۹.

۸. همان، ص ۷۴.

۹. همان، ص ۸۰.

۱۰. همان، صص ۶۹۵-۹۶۲.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۱۷

حسان بن ثابت انصاری و کعب بن مالک،^۱ ابوهریره،^۲ ساکنان دومه الجندل^۳ از این گروه می‌باشند.

ب) جنگ طلبان

این گروه پس از آن که به دلایلی بیعت نکردند، در رفتار دوم و سوم سیاسی خود به روش‌های گوناگون به مخالفت پرداختند، و همه آنها دارای دو بار تغییر رفتار سیاسی می‌باشند و تفاوت آنها در روش مخالفتشان می‌باشد که بر اساس آن، خود شامل ۳ زیر گروه هستند. افراد این گروه دارای دو تغییر رفتار سیاسی می‌باشند.

۱- جنگ طلبان با دو بار تغییر رفتار سیاسی

این سنخ از مخالفانی بودند که در آغاز بیعت نکردند و با کناره‌گیری سیاسی مخالفت خود را آشکار کردند و پس از مدتی با حمایت‌های معاویه، همراه او به جنگ با علی علیه‌السلام روی آوردند. ابومسلم خولانی،^۴ قبایل یمنی شام،^۵ عثمانیان مصر مانند بسرین ارطاه،^۶ یزید بن حجیه،^۷ مسلمه بن مخلد خزرجی،^۸ معاویه بن خدیج^۹ و عمرو بن عاص و عبدالله و محمد پسران عمرو^{۱۰} از این گروه می‌باشند.

۱. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، صص ۴۳۰-۴۲۹؛ مسعودی معتقد است که بیعت کردند. مروج‌الذهب، ج ۳، ص ۹۸. اگر سخن مسعودی پذیرفته شود، آنان با امام بیعت ظاهری کرده‌اند.
۲. ذهبی، (۱۴۰۲)، سیر اعلام النبلاء، ج ۲، حقه شعیب الارنؤوط، بیروت: موسسه الرساله، ص ۵۴۸؛ الفتنوح، ص ۴۱۳.
۳. الغارات، ص ۱۷۵؛ تاریخ کامل، ج ۵، ص ۱۹۸۸.
۴. اخبار الطوال، صص ۱۸۰-۱۷۹.
۵. پیکار صفین، صص ۷۳-۷۲؛ اخبار الطوال، ص ۱۷۶.
۶. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، صص ۴۴۲، ۵۴۹؛ الغارات، ص ۲۱۹.
۷. پیکار صفین، صص ۲۸۴-۲۸۲.
۸. همان، ص ۲۸۲.
۹. اخبار الطوال، ص ۲۱۸.
۱۰. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۷۰؛ امامت و سیاست، ص ۱۷۵؛ پیکار صفین، صص ۵۹ - ۵۵.

۲- جنگ طلبان با دو بار تغییر رفتار سیاسی

این افراد که از بزرگان قریش می‌باشند، به دلیل رقابت‌های قبیله‌ای یا از دست دادن منافع، با علی علیه‌السلام بیعت نکرده و به جنگ با او روی آوردند.^۱ آنها در پی جنگ، به دلیل نرسیدن به اهدافشان، از جنگ دست کشیده و چون دوستدار علی علیه‌السلام نبودند و یا همراهی با معاویه را نمی‌پسندیدند، بدون بیعت با علی علیه‌السلام، به کناره‌گیری از علی علیه‌السلام پرداختند.^۲ عبدالله بن خالد بن اسید تنها نمونه این گروه است.^۳ این گروه کمترین تعداد را در بین مخالفان علی علیه‌السلام داشتند.

۳- جنگ طلبان با دو بار تغییر رفتار سیاسی

افراد این سنخ به یکدیگر پیوسته و پس از عدم بیعت با جدیت به ایجاد تبلیغات منفی علیه علی علیه‌السلام و سپس جنگ با ایشان روی آوردند. این گروه که بیشتر آنها از امویان بودند، با کمک معاویه که برای مشروعیت بخشی به مخالفت‌های خود مدعی خونخواهی عثمان شده بود،^۴ و با زیر سؤال بردن خلافت علی علیه‌السلام و تبلیغات منفی ضد ایشان، بزرگترین جبهه جنگ را با جمع‌آوری گروه‌های مخالف در طول دوران خلافت ایشان به وجود آوردند. معاویه بن ابی سفیان،^۵ عبدالله بن سعد بن ابی سرح،^۶ عماره بن عقبه بن ابی معیط،^۷ ضحاک بن قیس،^۸ عبدالله بن عامر حضرمی،^۹ عبدالله بن عامر بن کریز،^{۱۰} عتبه بن ابی سفیان،^{۱۱}

۱. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۳.

۲. همان، ج ۳، ص ۱۲.

۳. همان، ج ۳، صص ۲۳، ۱۲.

۴. امامت و سیاست، ص ۱۷۵؛ جاحظ، (بی تا)، رسایل السیاسیه، شرحها علی ابو ملجم، بیروت: دارالمکتبه الهلال، ص ۱۷۶.

۵. نبرد جمل، صص ۴۷-۴۶؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۲، صص ۶۶، ۱۶؛ الغارات، صص ۹۴-۹۳.

۶. اخبار الطوال، ص ۱۸۵.

۷. الغارات، ص ۱۵۸.

۸. پیکار صفین، صص ۲۸۲، ۲۷؛ الانساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۹۸.

۹. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، ص ۴۴۹؛ الغارات، صص ۱۳۹، ۱۴۱.

۱۰. الفتنوح، صص ۲۰۳-۲۰۲؛ اخبار الطوال، صص ۸۵-۸۴.

۱۱. ویلفرد مادلونگ، (۱۳۸۶)، جانشینی حضرت محمد(ص)، جمعی از مترجمان، مشهد: آستان قدس رضوی، ص ۲۶۵؛ اخبار الطوال، ص ۱۷۵.

مروان حکم،^۱ یحیی و عبدالله بن حکم،^۲ ولید بن عقبه بن ابی معیط،^۳ عبدالله بن ولید بن زید بن ربیعہ بن عبدالعزی،^۴ صفوان بن امیہ بن خلف جمحی،^۵ عبدالله بن حکیم بن حزام،^۶ جندب بن زهیر غامدی،^۷ اسود بن ابی البختری،^۸ عمر بن اشرف و زفر بن حارث،^۹ برخی از خاندان قریش که در جنگ جمل کشته شدند مانند عبدالرحمن بن عتاب بن اسید، عبدالله بن ولید بن یزید بن عدی بن ربیعہ، محرز بن حارثه بن ربیعہ، علی بن عدی بن ربیعہ، عبدالرحمن بن عبدالله بن عامر بن کرز، مسلم بن قرظہ بن عبد عمرو بن نوفل، عبدالله بن مسافع بن طلحه بن ابی طلحه، عبدالرحمن بن سایب عایذ، عبدالرحمن بن ابی برده بن وهب بن عمرو بن عایذ، معبد بن زهیر بن ابی امیہ بن صغیره، عبدالرحمن بن عبیدالله بن عثمان، عبدالرحمن بن ابی سلمه بن حارث، عبدالله بن ابی بن خلفه بن وهب، مسلم بن عامر بن حمیل، عبدالرحمن و عمر پسران حمیر بن عمرو بن عبدالله بن ابی قیس، ابوسفیان بن حویطب بن یزید بن اصم،^{۱۰} عبدالله بن ابی ربیعہ،^{۱۱} حبیب بن مسلمہ فہری،^{۱۲} معن بن یزید بن اخنس سلمی،^{۱۳} بشر بن مرہ بن شرحبیل و حارث بن شرحبیل،^{۱۴} ابن مغیره الحمار اسدی، حارث بن داعیہ حمیری، مطاع بن مطلب عنسی، کریب بن صباح،^{۱۵} شرحبیل بن سمط،^{۱۶} حمزہ بن مالک ہمدانی،^{۱۷} مخارق بن حارث زبیدی،^{۱۸} سفیان بن

۱. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، ص ۴۳۳؛ اخبار الطوال، صص ۸۵-۸۴؛ بیکار صفین، ص ۵۵.
۲. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۴، صص ۵۳۶-۵۳۵.
۳. امامت و سیاست، صص ۸۵-۸۴؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۷، صص ۲۲۲-۲۲۱.
۴. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۲.
۵. الکامل، ج ۳، ص ۴۵۳.
۶. جانشینی حضرت محمد(ص)، صص ۲۵۸، ۲۳۱.
۷. الکامل، ج ۳، صص ۴۱۴-۴۱۱.
۸. همان؛ گزارشی از او پس از شرکت در جنگ جمل در منابع نیست.
۹. همان.
۱۰. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۵۸.
۱۱. نبرد جمل، ص ۱۳۹.
۱۲. بیکار صفین، ص ۲۸۲.
۱۳. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۳۷؛ بیکار صفین، ص ۲۷۳.
۱۴. تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۳۷.
۱۵. جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، صص ۱۲۹-۱۲۸، ۱۰۶.
۱۶. اسد الغابہ، ج ۲، صص ۴۲۱-۴۲۰؛ الکامل، ج ۵، صص ۸-۷.
۱۷. اخبار الطوال، صص ۱۷۶، ۲۸۳.
۱۸. همان، ص ۱۷۶؛ بیکار صفین، ص ۲۸۳.

عمرو،^۱ حابس بن سعد طایی،^۲ عمیر بن عباد کنانی،^۳ عوف الحارثی، عمر بن حصین سکونی، مسجع بن بشر الخرامی،^۴ همام بن قبیصه نمیری،^۵ مترفع بن منصور،^۶ حکم بن الاظهر، عامر بن عامری، عوف بن مخراه،^۷ مخارق بن عبدالرحمن، کریب بن صباح حمیری، حارث بن وداع حمیری، عروه بن داوود دمشقی، مطاع بن عبدالمطلب عتبی،^۸ اصیغ بن ضرار ازدی، عمر بن حصین سکسکی،^۹ صالح بن فیروز عکی، مالک بن ادهم سلمانی، ریاح بن عتیک غسانی، اجلح بن منصور کندی، ابراهیم بن وضاح جمحی، زامل بن عبید حزامی، محمد بن روضه الجمحی، اسود بن قیس مرادی،^{۱۰} حجاج بن صمه،^{۱۱} عبدالله بن حنش خثعمی،^{۱۲} عمار بن سعد،^{۱۳} صیفی بن علیہ بن شام، محول بن عمرو بن داعیه، حباب بن اسمر، سمیر بن کعب بن ابی الحمیری، هلیله بن سحمه، مالک بن هبیره،^{۱۴} حارث بن موثل، اصیغ بن ذی الجوشن، کعب بن جعیل،^{۱۵} نعمان بن جبلة قضاعی، عمرو بن مره جهنی، حارث بن نمر حرمی،^{۱۶} ابن جون سکسکی،^{۱۷} عبیدالله بن عمرو ظلام،^{۱۸}

۱. اخبار الطوال، ص ۱۷۶؛ پیکار صفین، ص ۲۸۲.

۲. همان، ص ۲۸؛ در اخبار الطوال نام او حابس بن ربیعہ آمده است؛ اخبار الطوال، ص ۱۹۱.

۳. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۹۱؛ وی نویسنده معاویه بود. در مورد برخی افراد اطلاعات کمی در منابع یافت می شود.

۴. اخبار الطوال، صص ۵۴۴، ۵۳۷، ۵۳۵.

۵. همان، ص ۵۷۲؛ پیکار صفین، ص ۲۸۲.

۶. اخبار الطوال، ص ۵۳۹.

۷. همان، ص ۵۸۲.

۸. الفتوح، صص ۶۰۱-۶۰۰، ۵۹۸.

۹. پیکار صفین، صص ۶۴۱، ۳۷۳.

۱۰. همان، صص ۲۳۷، ۱۱۴.

۱۱. تاریخ کامل، ج ۵، ص ۱۹۰۰.

۱۲. پیکار صفین، ص ۱۱۴.

۱۳. همان، ص ۱۷۹.

۱۴. پیکار صفین، صص ۱۷۹، ۱۷۸.

۱۵. الفتوح، صص ۶۱۳، ۶۰۶، ۵۵۵.

۱۶. همان، ص ۵۵۸.

۱۷. همان، ص ۶۴۴.

۱۸. جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۷۱۵.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۲۱

عبدالرحمن بن اشتم،^۱ مسلم بن عقبه المری،^۲ زهیر بن مکحول بن کلب،^۳ سفیان بن عوف غامدی،^۴ عبدالله بن مسعده فزاری،^۵ یزید بن شجره رهاوی،^۶ عبدالرحمن بن خالد بن ولید،^۷ ذوالکلاع حمیری،^۸ زفر بن حارث کلابی،^۹ ابوالاعور سلمی، حوشب ذو ظلم،^{۱۰} طریف بن حارث الهانی، عبدالرحمن بن قیس قینی، حارث بن خالد ازدی، بلال بن ابی هبیره ازدی، حاتم بن معتمر باهلی،^{۱۱} حسان بن بجدل کلبی،^{۱۲} جیش بن دلجه قینی، شریک کنانی، ناتل بن قیس جذامی، قعقاع بن ابرهه کلاعی،^{۱۳} ثمامه بن حوشب، عاصم بن منتشر جذامی، حارث بن زیاد قینی، معده بن عمر بجینی، عمار بن احوص کلبی، یزید بن عمر جذامی، محمد بن ابی سفیان، علقمه بن یزید جرمی، خالد بن معرض سکسکی، علقمه بن یزید کلبی، نمیر بن یزید حمیری، مسروق بن حرمله کلی، یزید بن حر ثقفی، ربیع بن یزید همدانی، رعبل بن عمرو سکسکی، مخارق بن حارث حمیری،^{۱۴} سماک بن مخرمه اسدی^{۱۵} از افراد این گروه هستند.

۱. اسدالغابه، ج ۵، ص ۱۹۸۶.

۲. پیکار صفین، ص ۲۸۲؛ الفارات، ص ۱۷۵.

۳. همان.

۴. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۰۱.

۵. همان، ص ۲۰۹؛ تاریخ کامل، ج ۵، ص ۱۹۸۳.

۶. الفارات، صص ۱۸۹-۱۹۲.

۷. پیکار صفین، ص ۲۸۲.

۸. همان، ص ۲۸۲.

۹. همان، ص ۲۸۳.

۱۰. همان.

۱۱. همان.

۱۲. همان، ص ۲۸۴.

۱۳. همان.

۱۴. پیکار صفین، صص ۷۰۱-۷۰۰؛ اخبار الطوال، ص ۲۱۸؛ این افراد از طرف معاویه پیمان‌نامه سازش حکمیت را امضاء کردند.

۱۵. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۸۸؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۸۱؛ الفتنوح، ص ۴۴۶؛ پیکار صفین، ص ۲۰۳.

نتیجه

رفتار و تغییر رفتار سیاسی مخالفان امام علی^{علیه السلام} در قالب چهار گروه اصلی قابل سنخ‌شناسی است. ۱- همراهی سپس مخالفت ۲- مخالفت سپس همراهی ۳- مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت ۴- مخالفت تداومی. با توجه به نوع رفتار سیاسی و دفعات تغییر رفتار هر یک از این گروه‌ها، ۱۶ گونه‌ی رفتاری در قالب سه گروه اصلی بدست می‌آید. (جدول شماره ۲). علل زیادی سبب شد تا مخالفان با رفتارهای گوناگون به مخالفت با علی^{علیه السلام} پردازند که بحث درباره آن از محدوده این پژوهش خارج است. بیشترین گونه‌ها و تغییرات رفتاری در گروه همکاری سپس مخالفت و به خصوص پیمان شکنان است که ۱۰ گونه و یک تا پنج بار تغییر رفتاری داشته‌اند. (جدول شماره ۲). از بین ۲۹۶ نفر مخالف شناسایی شده، بیشترین درصد فراوانی مربوط به گروه مخالفان دایمی است و مخالفان جنگ طلب از این گروه که پس از جنگ به کناره‌گیری روی آوردند کمترین تعداد را دارند. کسانی که به دشمن پیوستند بیشتر از بازگشت کنندگان به امام علی^{علیه السلام} هستند. حدود نیمی از مخالفان از آغاز خلافت علی^{علیه السلام} با ایشان بنای ستیز داشتند و بیعت نکردند. نیمی کمتر به رغم بیعت اولیه در کنار مخالفان فعالیت کردند و اندکی از مخالفان (حدود ۴٪) دست از مخالفت برداشتند و به همراهی با ایشان روی آوردند. فراوانی افراد مخالف با دفعات تغییر رفتار نسبتی عکس دارد و بیشترین تغییرات رفتاری مربوط به سران قبایل عراق است (جدول شماره ۳).

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۲۳

جدول شماره (۲)

سنخ‌شناسی رفتار و تغییر رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) علیه‌السلام

مخالفت				همراهی (بیعت)		انواع رفتار سیاسی			
						انواع گروه‌های مخالف			
جنگ	په‌دشمن	تبلیغات منفی	عدم مشارکت	عدم بیعت	مشارکت فعال	بیعت	تغییر رفتار	انواع فرعی	انواع اصلی
			رفتار دوم			رفتار اول	رفتار اول	کناره‌گیران	
			رفتار دوم		رفتار سوم	رفتار اول	رفتار اول		
			رفتار سوم		رفتار چهارم	رفتار دوم	رفتار اول		
			رفتار پنجم	رفتار سوم	رفتار چهارم	رفتار دوم	رفتار اول		
	رفتار دوم					رفتار اول	رفتار اول	بیمان‌شکنان	
		رفتار دوم				رفتار اول	رفتار اول		
رفتار دوم			رفتار چهارم			رفتار سوم	رفتار اول		
رفتار چهارم			رفتار سوم		رفتار دوم	رفتار اول	رفتار اول		
رفتار دوم			رفتار پنجم		رفتار چهارم	رفتار سوم	رفتار اول		
رفتار دوم	رفتار دوم		رفتار پنجم		رفتار چهارم	رفتار سوم	رفتار اول		
				رفتار اول	رفتار چهارم	رفتار سوم	رفتار سوم	۳-مخالفت سبب	همراهی
			رفتار چهارم	رفتار اول		رفتار سوم	رفتار سوم	۳-مخالفت سبب	همراهی
			رفتار دوم	رفتار اول			رفتار اول	کناره‌گیر	۴-مخالفت تداومی
رفتار سوم			رفتار دوم	رفتار اول			رفتار اول		
رفتار دوم			رفتار سوم	رفتار اول			رفتار اول		
رفتار سوم		رفتار دوم		رفتار اول				دو بار	جنگ طلبان

جدول شماره (۳)

گروه‌های مخالف علی^{علیه‌السلام} بر حسب فراوانی و درصد فراوانی

درصد فراوانی	فراوانی	انواع رفتار سیاسی		
		انواع اصلی	انواع فرعی	دفعات تغییر رفتار
۸	۲۴	۱- همراهی سپس مخالفت	کناره‌گیران	یک بار
۴	۱۲			دو بار
۱,۶	۵			سه بار
۲,۰۲	۶			چهار بار
۸,۱	۲۴	پیمان‌شکنان		یک بار
۶,۰۸	۱۸			دو بار
۱,۳۵	۴			سه بار
۱۱,۱۴	۳۳			چهار بار
۱,۰۱	۳			پنج بار
۴,۳۹	۱۳	۲- مخالفت سپس همراهی		سه بار
۱,۰۱	۳	۳- مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت		سه بار
۳,۰۴	۹	۴- مخالفت دائم	کناره‌گیر	یک بار
۳,۰۴	۹			دو بار
۴۳,۵۸	۱۲۹	جنگ طلب		۱
۰,۳۳	۱			۱

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌های فارسی و عربی

- آقا بخشی، علی و مینو افشاری راد، (۱۳۸۳)، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: چاپار.
- ابن ابی‌الحدید، ابوحامد عبدالحمید، (۱۳۶۷)، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- ابن اثیر، عزالدین علی، (۱۴۱۷)، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ج ۲، تحقیق شیخ خلیل مامون شیما، بیروت: دارالمعرفه.
- _____، (۱۳۷۸)، تاریخ کامل، ج ۵، ترجمه حسین روحانی، تهران: اساطیر.
- _____، (بی‌تا)، الکامل، ج ۳، ترجمه عباس خلیلی، تهران: علمی.
- ابواسحاق ثقفی، ابراهیم ابن محمد، (۱۳۷۴)، الفارات، ترجمه عبدالحمید آیتی، تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد.
- ابن اعثم کوفی، محمد ابن علی، (۱۳۷۲)، الفتوح، ترجمه محمد ابن احمد مستوفی هروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
- ابن حجر عسقلانی، شهاب‌الدین ابوالفضل، (۱۴۱۵)، الاصابه فی تمیز صحابه، تحقیق شیخ عادل احمد الموجود و شیخ علی محمد معوض، بیروت: دارالمکتبه العلمیه.
- ابوحنیفه دینوری، (۱۳۴۶)، اخبار الطوال، ترجمه صادق نشات، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، (۱۳۸۲)، العبر و دیوان المبتدا و الخبر فی خیام العرب و العجم، ترجمه عبدالحمید آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن سعد، محمد، (۱۳۷۴)، طبقات الکبری، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن عبدالبر، ابو عمر یوسف، (۱۴۱۲)، الاستیعاب، به کوشش علی محمد بجای، بیروت: دارالجیل.
- ابن قتیبه دینوری، (۱۳۸۰)، امامت و سیاست، ترجمه ناصر طباطبایی، تهران: نی.
- ابی مخنف، لوط بن یحیی، (۱۴۱۹)، نصوص من تاریخ ابی مخنف، استخراج و تحقیق کامل سلمان لجبوری، بیروت: دارالمحجه البيضاء.
- بلاذری، احمد ابن یحیی، (۱۴۱۷)، انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر.
- جاحظ، عمر بن بحر، (بی‌تا)، رسائل السیاسیه، شرحها علی ابوملجم، بیروت: دارالمکتبه الهلال.
- حاکم نیشابوری، (بی‌تا)، المستدرک علی صحیحین، تصحیح یوسف عبدالرحمان مرعشی، بیروت: دارالمعرفه.
- خاگرد، شکرالله، (۱۳۷۲)، علل شکل‌گیری خوارج، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- خراسانی پاریزی، ابراهیم، (۱۳۸۰)، نقش قاعدین در حکومت امام علی علیه‌السلام، تهران: زعیم.
- دوز، روبرت و سیمور مارتین لیبست، (۱۳۷۳)، جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه محمدحسین فرجاد، تهران: توس.
- ذهبی، محمد بن احمد، (۱۴۰۲)، سیر اعلام النبلاء، حقه شعیب الارنؤوط، بیروت: موسسه الرساله.
- زرکلی، خیرالدین، (۱۹۹۲)، الاعلام، بیروت: دارالعلم.

۲۶ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۸

- ساروخانی، باقر، (۱۳۸۲)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ج ۲، تهران: پژوهشگاه علوم اجتماعی.
- سید رضی، (گردآورنده)، (۱۳۸۴)، نهج البلاغه، ترجمه حسین استاد ولی، تهران: اسوه.
- سیوطی، جلال‌الدین، (بی‌تا)، تاریخ الخلفاء، حقه شیخ قاسم الرفاعی و شیخ محمد عثمانی، بیروت: دارالقلم.
- طبری، محمد ابن جریر، (بی‌تا)، تاریخ الرسل و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: رابع التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۴)، اختیار معرفه الرجال، قم: موسسه آل‌البیت.
- عیوضی، محمدرحیم، (۱۳۸۵)، جامعه‌شناسی ایوزیسیون در ایران، تهران: قومس.
- مادلونگ، ویلفرد، (۱۳۸۶)، جانشینی حضرت محمد (ص)، جمعی از مترجمان، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۶۲)، مروج الذهب، ج ۲، قم: دارالهجره.
- مفتخری، حسین، (۱۳۷۹)، خوارج در ایران (تا اواخر قرن سوم هجری)، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- مفید، محمد ابن نعمان، (۱۳۸۴)، الجمل، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- مقدسی، مطهر ابن طاهر، (۱۳۴۷)، آفرینش و تاریخ، ج ۶ - ۴، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
- نصر بن مزاحم منقری، (۱۳۶۶)، بیکار صفین، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، ترجمه پرویز اتابکی، تهران: سازمان آموزش و پرورش.
- نویری، شهاب‌الدین احمد، (۱۳۶۴)، نهایی‌الارب فی فنون‌الادب، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: امیرکبیر.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌واضح، (۱۳۸۷)، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی فرهنگی.